

EGY ÉS MÁR A *-NI* FŐNÉVI IGENÉV KÖRÜL

I. A FŐNÉVI IGENÉV EREDETÉRŐL

I. Főnévi igenevünk *-ni* képzőjéről nemcsak a nyelvtörténeti, hanem a magyarság őstörténetével foglalkozó irodalomban is már meglehetősen sok szó esett — és esik még ma is. (A kérdés irodalmához l.: KLEMM, TörtMondt. 260; D. BARTHA, Szóképz. 92—4; NYÍRI: CongrIntFenUgr. 115—20; HAJDÚ: CongrIntFenUgr. 269—71; A mai magyar nyelv rendszere I. 222—5; valamint ZSIRAI, FgrRok. 147—8; HAJDÚ, MKE. 44—6, 80 stb.). Ezért talán nem lesz érdektelen, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kétségen kívül két (*-n + i*) elemből álló magyar főnévi igenév **n*-je főnévi igenévi elemként megvan a keleti osztjában is.

1.1 Nézetem szerint a magyar főnévi igenév **n* elemének a megfelelője fordul elő a következő vaszjugáni (keleti-osztják) nyelvjárási adatokban: a) (KARJ.—TOIV. 196b)¹ *jöntä* 'ankommen, kommen', (197a) *jäntä* 'werden (etw.)', (268a) *untä* 'sehen', (268b) *wäntä* 'nehmen', (553b) *mäntä* 'geben', (1031a) *tuntä* 'bringen', (1098b) *intä* 'essen; trinken'; b) (i. m. 377b) *kolöntäntä* 'hören, gehorchen', (522b) *mołkijntäntä* 'vergessen (v. mom.)', (724b) *pirijysäntä* 'fragen (v. intr.)', (1048b) *läyläysäntä* 'warten (v. intr.)' stb.

A b) csoportban előfordulnak párhuzamos alakok is. Pl. (i. m. 377b) *kolön'tä* [= *kolönt-* (tő) + *ta* (inf.)] 'hören, gehorchen' ~ *kolöntäntä* 'ua.' stb.

1.2 A vaszjugáni osztják nyelvjárásban — ma — a főnévi igenév képzője a hangrendtől függően: *-tä/-ta* (vö. Cs. FALUDI ÁGOTA: A chanti infinitivus hangtanához. NyK. LVII, 136; stb.). A főnévi igenév *-tä/-ta* képzőjét megelőző *-n-* (az „a” csoportban), ill. *-än/-än* (KARJALAINEN eredeti közlésében: *-n̄n-*, *-än-*) elem (a „b” csoportban) KARJALAINEN szerint — az „a” csoportbeli igéknél — az igetőhöz tartozik (l. Cs. FALUDI: i. m. 138). Cs. FALUDI (i. h.) KARJALAINENTŐL eltérően úgy véli, hogy a nevezett elem az igék mindkét csoportjában „inetimologikus”, „inetimologikus betoldás”, „fakultatív variáns . . . egy rendes, szabályszerűbbnek tartható . . . [*-ta/-ta*] végződés mellett” stb.

¹ Az adatokat fonematikus átírásban s egyszerűsített jelentésmegadással közlöm.
— G. J.

1.3 A kérdéses *-n-* (*-ən/-än-*) elem a KARJALAINEN szótárban közölt adatok alapján csak főnévi igenevekben és — egy példából (*intä* 'evő') következtetve — a folyamatos melléknévi igenév *-tä/-tâ* képzője előtt fordul elő. Példaként (KARJ.—TORV. 1098b nyomán) felsoroljuk az *intä* 'essen; trinken' ige ragozott alakjait: a) alanyi ragozás: *iləm; isəm; iyəm, iyən* (perf.); *is* (imperf. sg. 3 p.); *iyäyən; iyäsem; iyäləm; iyä* [imperativusz]; b) tárgyias ragozás: *ilim; isim; iyim; istä; iyiyən; iyästä; iyäsim; iyälim; iyi* [imperativusz]; c) szenvedő ragozás: *ili; isi*; d) igenevek: *intä* [folyamatos melléknévi]; *imä* [befejezett melléknévi].

Ugyanezt a rendszerszerűséget találjuk a felsorolt többi igenél is. (L. még Cs. FALUDI: i. h.)

Mindez arra mutat, hogy az *-n-* (*-ən/-än-*) elem más, mint igenévképző, nem lehet. Ha ugyanis az **n* valamely deverbális vagy denominális igeképző (pl. gyakorítóképző) lenne, abban az esetben ennek a ragozás során is meg kellene lennie. Valamely „inetimologikus” töelem sem lehet egyrészt azért, mert ilyen az osztjákban nincs, másrészt, ha mégis lenne, akkor annak pusztán igetőként a felszólító módban s az ún. IV. (perfectum historicum) múlt alakjaiban mindenképp meg kellene maradnia. Jelenléte hangtani szempontból (pl. hangeloszlás stb.) sem indokolt. Létének egyetlen oka csak — a már említett — igenévképző volta lehet, mely a főnévi igenév s a vele rokon melléknévi igenév egyik, bár sajátos, összetevője.

1.4 Az **n* igenévképző — és ilyeténvaló használata — ma csak a vasjugáni nyelvjárásból ismeretes. Itt sem általános: rendszerszerűleg megvan — s ez igen fontos tényező — az egy szótagú, magánhangzós tövű igékben (l. ~ magyar *jön, vesz, eszik* stb.). Fakultatív előfordul a több szótagú (? három szótagú), mássalhangzós tövű igékben is. (L. a felsorolt „a” és „b” csoportbeli osztják ígét.)

Az **n* igenévképzőnek ez a viszonylag szűk körben való elterjedtsége, valamint az a tény, hogy főnévi igenévként csak a mai *-tä/-ta* főnévi igenévképzővel együtt fordul elő, arra mutat, hogy e nyelvjárásokban (ill. valamely előzményében) az egykor meglévő **n*-es (főnévi) igenévképző a *-tä/-ta* képzős alak mellett háttérbe szorult s szerepét a *-tä/-ta* képző vette át.

2. A magyar nyelvészeti irodalomban a *-ni* főnévi igenév eredetére vonatkozólag két (fő) nézet uralkodik, vagy még inkább, áll szemben egymással. Az egyik magyarázat szerint a *-ni* főnévi igenévképző az *-n-* deverbális névszóképző és az *i* lativuszrag kapcsolatából tevődik össze. A másik szerint a *-ni* főnévi igenévképző az *-n* lokativuszragból és az *i* lativuszragból áll, s a *-ni* (nyelvjárási) lativuszragbokkal azonos. (A kérdés irodalmára vonatkozólag l. KLEMM: i. h.; D. BARTHA: i. h.; NYÍRI A.: i. h. stb.)

A vitába érdemesnek látszik bevonnunk az archaikus keleti osztják nyelvjárás-csoporthoz tartozó vahi nyelvjárást. E nyelvjárás nyelvtani rendszerében ugyanis nagyon világosan tárul elénk a (főnévi) lativusz és az (ige-

névi) infinitivusz azonosága — és különbözése (ami körül tulajdonképpen a magyar infinitivusszal kapcsolatos yita is folyik).

2.1 Vegyük szemügyre a következő típusmondatokat:²

- I. 1. *lõy juyá mənəs* 'ő fáért ment' [*juy* 'fa', *-a* lativuszrag]
 2. *lõy juyat(i) mənəs* 'ő fáért ment' [*-a* = lativuszrag, *-ti* = nyomatékosító partikula]
- II. 3. *mā onāltāyālla mənłəm* 'én tanulni megyek'
 4. *mā onāltāyāltatī mənłəm* 'nekem tanulni [kell] mennem (tkp. én tanulni [kell] megyek)' [*-ti* = nyomatékosító partikula: „kell”, „szükséges” jelentéssel]

Ha a két mondatpárt (I. és II.) egymással összevetjük, a lativusz és az infinitivusz funkcióbeli azonossága azonnal szembetűnő: mind a kettő valamire való irányulást fejez ki. Ezen túlmenően alaktani egyezés is van közöttük: mind a kettő felveheti a (nyomatékosító) *-ti/-tī* partikulát. Mindebben azonosak egymással, ami — tekintettel a főnévi igenév részben névszói jellegére — teljesen „természetes”. Ugyanakkor a főnévi igenév maga teljességében szorososan beletartozik az igenevek rendszerébe: lehet tárgyi bővítője, az igenevekkel azonos funkciójú a mondatbeli szerepe (vmely cselekvés-történés igei jellegű kifejezése) stb.

A főnévi igenévnek ez a rendszerbeli hovatartozása, történetesen, az igenevek igei természetében és funkciójában való osztozása — legalábbis az ugor nyelvekben — perdöntően a főnévi igenév deverbális volta vall.

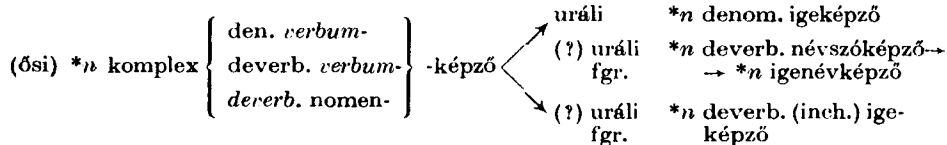
2.2 A főnévi igenév deverbális jellegéről tanúskodik a főnévi igenév származása is. A magyar főnévi igenév **n* elemének megfelelőit a rokon nyelvek infinitivuszi, ill. igenévi képzőiben találjuk meg: a) (főnévi igenevekben) (vaszjugáni) osztják *-*n*, permii *-n(i)*; b) (melléknévi igenevekben) vogul *-nə* stb., majd minden finnugor nyelvben (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 123—9 stb.).

A főnévi igenév eredetét vizsgálva abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kialakulásának az útját követve még egy lépéssel tovább is mehetünk: a magyar és a rokon nyelvi adatok ugyanis azt mutatják, hogy az **n* (főnévi) igenévképző a fgr. (? uráli) **n* deverbális nomen képzőre megy vissza (vö.: LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 123—9). A magam részéről azt sem tartom lehetetlennek, hogy az **n* deverbális névszóképző egy töről származik a „zu etwas werden” jelentésű uráli **n* denominális verbum, és az ugyancsak **n*-

² A példák saját gyűjtéseimből származnak. — G. J.

alakú fgr. (? uráli) deverbális mozzanatos, verbum inchoativum képzővel (l. LEHTISALO: i. m. 129—32, 132—3).

A magyar *-ni* főnévi igenévképzőnk fejlődési sora tehát a következő lenne:

3. A főnévi igenévképző nyelvi rendszerbeli helye és története egyaránt messzemenően kizárja azt a lehetőséget, hogy e képzőnknek névszóragsi (lativuszi stb.) eredete lenne. (L. még: BÁRCZI — idézi: D. BARTHA, Szóképz. 93 —, aki más úton, de ugyanerre a végkövetkeztetésre jutott.) A főnévi igenévképzőjének és a *-ni* (nyelvjárási) lativuszragnak az „egyezése”, a funkcióbeli hasonlóság és szemlélet kétségtelen alakító hatásán kívül, valójában a ragnak „alkalmas” hangok viszonylag szűk számában rejlik.

II. MAGYAR FŐNÉVI IGENÉV — MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

1. A magyar *-ni* főnévi igenévképző eredetével és rokonságával kapcsolatban van még egy kérdés, amit nem lenne helyes említés nélkül hagyni.

Közelebbi nyelvi rokonságunkból az *n igenévképző főnévi igenévi használatában az osztjákban és a permiben fordul elő. Melléknévi igenévként használatos — többek között — a vogulban (? az északi osztjákban) is (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 126—8 stb.).

A főnévi igenévknek a permi és a magyar nyelvekben való egyezése sokáig a magyar—permi (ill. ugor—permi) „kapcsolat”-ról szóló nézetnek egyik támasza volt. Ha a főnévi igenévk nyomán valamely közelebbi nyelvi kapcsolatot keresünk, a magunk részéről inkább m a g y a r — k e l e t i - o s z t j á k kapcsolatára gondolnánk.

Magyar—keleti-osztják kapcsolat feltevésére a főnévi igenévk egyezése önmagában kevés lenne. Az egyezés végső soron véletlen műve is lehetne, hiszen a melléknévi és a főnévi igenévk sem eredetében, sem használatában nem egymástól élesen elváló kategória, s a m. főnévi igenévk az ugor *n igenévképzőből — vö. vogul *n melléknévképző — önálló fejleményként is magyarázható lenne. Azonban a m. és a keleti-osztják főnévi igenévk egyezésével párhuzamosan még több más jelenség is azonos irányba mutat, s így véletlen egyezésre már aligha gondolhatunk.

2. Vegyük sorra tehát az idevágó jelenségeket.

a) A főnévi igenevek már említett közös *n eleme.

b) A finnugor **s-* és az **š-* hangok az ugor korban egybeestek. Szabályos folytatásuk a magyarban *θ-*, a vogulban **t-*, az osztyjékban: a) a nyelvjárások legnagyobb részében *λ-*, *l-* és (*>*) *t-*, valamint b) a vaszjugániban (Vj.) *j-* vagy *θ-*, a verhnye-kalimszkiban (VK.) *j-* (vö. STEINITZ, OstjVok. 71; COLLINDER, CompGr. 58 kk., 61; stb.). Pl. (KARJ.—TOIV. 1098—9) Vj. *i-* 'essen; trinken', VK. *ji-* ~ V. *li-*, Trj. *li-*; DN. *te-*; O. *li-* stb. (~ m. *eszik*; finn *syö-* stb.); (KARJ.—TOIV. 1039 ab) Vj., VK. *joj* 'Finger' ~ V. *loj-*, Trj. *loj*; DT. *tuj*; O. *luj* stb. (~ m. *ujj*, zürj. *soj* stb.); (KARJ.—TOIV. 1084—5) Vj., VK. *jar* 'See; zur Zeit des Hochwassers entstandener See' ~ V. *lar*; Trj. *lár*; DN. *tor*; O. *lar* stb. (~ m. *ár* 'Flut'; stb.) etc. (Az etimológiai utalásokra nézve l. COLLINDER, i. h.)

A fgr. **s-*, **š-* > *j-*, ill. *θ-* változás az osztyjékban elszigetelt, s ugyanakkor mind a magyarban, mind a keleti-osztyjékban (Vj., VK.), különösen a Vj.-i nyelvjárásban — legalábbis az esetek egy részében — azonos eredményre (>> *θ-*) vezetett.

c) Egyezések a szókinés körében:

1. Magyar *fék* 'Zaum; Bremse'. A szó etimológiai megfelelőjeként csak a déli-vogul *pīk 'ua.', valamint a csak keleti (vahi, Vj.-i és VK.-i) osztyjék *pāk 'ua.' ismeretes. (Az etimológiáról l. TOIVONEN: FUF. XXI, 123, GÜLYA: NYK. LXV, 170—1.)

2. Magyar *szekér* (*szekere-t*, *szekere-k*, *szekere-m*) 'Wagen; Karren'. Hasonló jelentésű és hangalakú szó van a keleti-osztyjékban is: (KARJ.—TOIV. 1055) V. *likar* (tbsz.: *likart*; birt. szrag. egysz. l. sz.: *liḡrim) 'Zugschlitten, Schlitten; Narte', Vj. *ikar* (*iḡrim*), VK. *jikar*.

A m. és az osztyjék szó hasonlóságára már régen felfigyeltek (l. MUNKÁCSI, ÁKE. 566, 92—3 stb.) s úgy látták, hogy kapcsolatban vannak némely indoeurópai szóval (pl. szanszkr. *ṣākaṭa-*, *ṣakaṭī-* 'Karren, Wagen'). Az említett nézettel szemben az állásfoglalás utóbb elutasító volt (vö. HAJDÚ, MKE. 82 stb. — A szó bő irodalmából l. még: JAKOBSON, Ar. u. Ugrof. 213 kk.; SCHMIDT: Nyr. LIII, 99; MUNKÁCSI: Nyr. LVII, 36—7, NYK. XLVII, 312; SzófSz.; MOÓR: Nyr. LXXIII, 22, StudSlav. II, 92, ALH. IX, 173; ÚEtSz. — közli: MNy. LVIII, 419 stb.).

A m. és az osztyjék szót azonban nehéz „meggyőző” módon elválasztani egymástól. Az osztyj. szó minden további nélkül származhat valamely *sūkürü (? *sākürü) (esetleg: *sākürü) alakból. Ennek a m. *szekere-* szó is „megfelelője” lehetne — a szókezdő *sz-* kivételével. E probléma megoldására két lehetőség kínálkozik: a) egy esetleges hanghelyettesítés, ami a *č, *ś, *s és *š mássalhangzók változatos ugorkori „életében” könnyen megtörténhetett, és b) különböző kori és eredetű, külön-külön — de közeli! — kölcsönzés, esetleg éppen attól a néptől, mely az osztyjék (stb.) és a magyar közé ékelődött. A magunk részéről ezt az utóbbit látjuk valószínűnek.

3. Magyar *arany* 'Gold'. Indoeurópai jövevény (vö. av. *zaranya-* 'ua.'), melyet a finnugor nyelvek feltehetőleg különböző korokban — s minden bizonnyal nem közösen — vettek át (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 28, 82, 141, 644; TOIVONEN: FUF. XV, 90, JSFOu. LVI/1, 25; H. JAKOBSON, Ar. u. Ugrof. 99; MOÓR: NYK. LIII, 80—1, ALH. II, 365—7 stb.; másként: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 59, FUF. XXXI, 179). A szót az osztjából csak a keleti nyelvjárásból (V. *loriâ* 'Kupfer', ezenkívül: Vj., VK., Vart.) ismerjük. A szó a vogulban is — eddigi adataink szerint — csak a nyugati (KL., AL., P.) és a keleti (FK.) nyelvjárásban van meg.

4. Sz. KISPÁL MAGDOLNA az „Ugor—török érintkezés” (NYK. LIII, 49—64) c. dolgozatában a m. *ír* 'schreiben' igéről kimutatja, hogy azonos az osztj. (KARJ.—TOIV. 186ab) V. *jeri-*, Trj. *jári-* igével, melynek (s származékainak) a jelentése: 'zeichnen; einen Strich ziehen', 'schreiben (Geheimwort)', 'eine Furche, eine Kerbe hauen' stb. A szó — legalábbis eddigi ismereteink szerint — csak a keleti-osztjában, a V., Vj., Trj. és a (PAAS.—DONN. 283) jugáni nyelvjárásban van meg. Sz. KISPÁL e jelenséggel kapcsolatban a következő — szerintünk is teljességgel helytálló — megjegyzést teszi (i. m. 50): [az a legvalószínűbb, hogy] „csak e keleti nyelvjárások előzője vette át [az *ír* igét], talán ugyanattól a néptől és talán ugyanakkor, amelytől és amikor az ugor közösségből még teljesen ki nem szakadt későbbi magyarság elődei . . .” (A kérdés irodalmához l. még: HAJDÚ, MKE. 44; stb.)³

3. A felsorolt szavak száma nem nagy. Két nagyon fontos következtetés azonban máris adódik belőlük: a) e szavak viszonylag egyértelműen egy meghatározott műveltségi körből származnak (l. *fék—szekér, arany, ír-*) (ami mindegyikük tanulságának a „súlyát” még csak növeli); b) az említett szók „déli” műveltség-jellege, eredete. A *fék* szó az ún. lovas-műveltség szakszava; a *szekér* feltehetőleg, az *arany* pedig kétségtelen indoeurópai eredetű. Az *ír-* ige a maga török rokonságával ugyancsak déli származású.

3.1 A magyar—keleti-osztják kapcsolatoknak — ismereteim szerint — sem a magyar, sem az obi-ugor, ill. ugor összehasonlító nyelvészeti és őstörténeti (régészeti stb.) adatok sem mondanak ellen. Sőt! — abba éppen beleillenek.

3.2 Már több ízben (l. NYK. LX/1958/45, NYK. LXV/1963/171, Nytud-Ért. 40/1963/123) említést tettem arról, hogy a (XVIII. századi kiterjedtségű) déli vogul és a keleti-osztják (mostani dolgozatunk alapján inkább: a „legkeletibb” — s a déli vogulhoz hasonlóan a földrajzilag—történelmileg minden

³ Talán a szellemi élet köréből is felhozhatunk egy szót, pontosabban tükörszót. A vahi nyelvjárásban van csak meg a (KARJ.—TOIV. 1103b) *tulpänâ* 'einfache Lied' szó. A szó a *lul* 'Mund' (i. h. 1102b) és a *pänâ* 'Zwirn, Schnur; Saite' (i. h. 705b) szavakból álló összetétel, melynek szó szerinti jelentése: 'száj—f o n a l'. Ez a különös szemléletű szó szembeutó módon egyezik a m. ige l. 'szó, kijelentés', 2. ['a *javos* titkos mondikája gyógyítás közben'], valamint: 'fonálból három szál' [! !] (OrmSz.; hasonlóképp: SzegSz., SzamSz.) szóval. — A magyar szóra KÉPES GÉZA hívta fel figyelmemet.

bizonytal ugyancsak „déli”, vagy dél-keleti osztják [Vj., VK. stb.]) nyelv és nép élhetett az ugor együttélés idején, annak végén, a „magyar”-hoz a legközelebb.

Egyúttal az is szinte kétségtelen, hogy a „magyar” — (történeti) déli-vogul — keleti-osztják együttélés valahol délen — azaz: nem az északi övezetben — folyt le, s a végső szétválás idején a későbbi obi-ugor (vogul és osztják) népek és nyelvek sem alkottak már egységes csoportot. Ez utóbbi tekintetében ugyanerre utalnak a glottochronológiai vizsgálatokból adódó adatok is. L. RAUN: UAJb. XXVIII, 151—4; GÜLYA: ALH. XII, 411—2.

4. Eddigi fejtegetésünk — szándékosan — szűk körre korlátozódik. Mégis, ha helytállónak bizonyul, akkor az ugor nyelvek és népek története kutatásában nagyon távoli következtetésekhez vezethet. Fényt deríthet e népek elválására, az elválás utáni további csoportosulásaira, s — az obi-ugor népek szétvándorlásának irányait visszafelé vetítve, igen nagy bizonyossággal — a magyar őshaza helyére. (Erre a módszertani lehetőségre vonatkozólag l. még: GÜLYA: ALH. XII, 413.)